Chapter-3

प्रथमो विभागः

तृतीयं प्रकरणम्

कश्यपसंहितायाः परिचयः

प्रथमो विभागः
तृतीयं प्रकरणम्
कश्यपसंहितायाः परिचयः

(कश्यपसंहितायाः परिचयः, ग्रन्थकारपरिचयः, तस्य समयः, स्थानम्, विद्वत्ता, हस्तलिखितानां परिचयः, सम्पादनं, सिद्धान्ताः, कति अध्यायाः, प्रत्येकाध्याये कति श्लोकाः।)

कश्यपसंहितायाः परिचयः-

कश्यपस्य संहितायाः सम्पादनपूर्वकमध्ययनस्य महाशोधप्रबन्धस्य मुख्यो विषयः। तदर्थं प्राच्यविद्यामन्दिरस्थानां त्रिसृणां, पुनानगरस्य एकस्याः, कश्मीरनगरस्यैकस्याः, एवं मिलित्वा पञ्च मातृकाणामाधारेण कश्यपसंहितायाः पाठनिर्धारणं प्रथममेव कृतम्। अन्यज्योतिषशास्त्रीयग्रन्थेषु (बृ.सं.भटोत्पलटीका, मुहूर्तचिन्तामणेः पीयूषधाराटीका, बल्लालसेन- प्रणीतोऽद्भुतसागरस्तथान्ये) कश्यपसंहितायाः श्लोका उद्धरणरूपेण प्राप्यन्ते। तेषामपि सङ्ग्रहः पाठनिर्धारणे समुपयोगश्च कृतः।

काश्यपसंहिताया मङ्गलचरणम्-

महेशाय नमस्तमै सच्चिदानन्दरूपिणे।
नतामरकिरीटौघप्रभाविस्फुरिताङ्घ्रये।।[१]

मङ्गलचरणे तथैव संहितायामनेकवारं शिवस्योल्लेखो दरीदृश्यते। तेनेदमनुमीयते यत् संहिताकारः कश्यपः कोऽपि शैवधर्मीयः शिवभक्त आसीत्।

---

१ क.सं.१.१

तस्मिन् समये शैवसंप्रदायस्य प्रभावः समाजेऽधिक आसीत्-इत्यपि कथयितुं शक्यते। ग्रन्थकर्ता "श्रीकश्यपब्रह्मर्षिः" "शिवभक्तः" दरीदृश्यते। अत्र मङ्गलचरणे भगवतः सच्चिदानन्दस्वरूपस्य महेशस्य स्तुतिः कृता। ग्रन्थमध्येऽपि यत्र तत्र यथास्थाने "निहन्ति निखिलं पापं प्रणामा इव शूलिनः", "हन्ति दोषान्महापापात् शिवरात्रिव्रतं यथा", "त्रिनेत्रस्त्रिपुरं यथा", "पिनाकी त्रिपुरं यथा", "हन्ति सप्रणवो मन्त्रः पापान्पञ्चाक्षरी यथा।" एतेनापि संहिताकारः शिवभक्त इति गम्यते।

कश्यपसंहितायाः समयः-

१. बहिःसाक्ष्यम्-

(१) वराहमिहिरेण कश्यपस्योल्लेखो बृहत्संहिताग्रन्थे **वर्षागर्भलक्षणसंदर्भे स्पष्टतया** कृतः। तद्यथा-

तल्लक्षणानि मुनिभिर्यानि निबद्धानि तानि दृष्ट्वेदम्।
क्रियते गर्गपराशरकाश्यपवज्रादिरचितानि।।२।। -बृ.सं.२१.२

वराहमिहिरस्य समयः शकवर्षे-५०९(५८७ख्रि.)वर्तते।[२]

(२) बृहत्संहितायाः टीकायां भट्टोत्पलेन कश्यपसंहिताया नैके श्लोका उद्धृताः सन्ति। तेषां सङ्ग्रहः द्वितीयपरिशिष्टे प्रदत्तः। भट्टोत्पलस्य समयः८८८शकाब्दो (९६६ख्रि.)वर्तते।[३]

(३) बृहज्जातकम्- टीकायां भट्टोत्पलेन कश्यपसंहिता नैके श्लोका उद्धृताः सन्ति। तेषां सङ्ग्रहः द्वितीयपरिशिष्टे प्रदत्तः। भट्टोत्पलस्य समयः ८८८शकाब्दो (९६६ख्रि.)-वर्तते।[४]

---

२ भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः पृ.१७२

३ भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः पृ.१७९

४ भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः पृ.१७९

(४) अद्भुतसागरग्रन्थे बल्लालसेनेनापि नैके श्लोका उद्धृताः सन्ति। तेषां सङ्ग्रहः द्वितीयपरिशिष्टे प्रदत्तः। बल्लालसेनस्य समयः शकाब्दः १०८९(११६७ख्रि.) -वर्तते।[५]

(५) मुहूर्तचिन्तामणिग्रन्थस्य पीयूषधाराटीकायां गोविन्दभट्टेनानेके श्लोकाः कश्यपवचनरूपेण प्रदत्ताः सन्ति। परिशिष्टे द्वितीये मया तेषां सङ्कलनं कृतम्। गोविन्दभट्टस्य समयः शकाब्दं १५२५ (ख्रिताब्दस्य **१६०३**) वर्तते।[६]

(६) नारदसंहिताकारेण ज्योतिषशास्त्रप्रवर्तकानां सूचिः प्रदत्ता। तस्यां कश्यपस्य संहिताकाररूपेणोल्लेखोऽन्यैः साकं वर्तते। तद्यथा–

ब्रह्माचार्यो वसिष्ठोऽत्रिर्मनुः पौलत्स्यलोमशौ।
मरीचिरङ्गिरा व्यासो नारदः शौनको भृगुः।।२।।
च्यवनो यवनो गर्गः कश्यपश्च पराशरः।
अष्टादशैते गम्भीरा ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः।।३।।

(नारदसंहिता,अ.१श्लो.२–३)

नारदसंहितायाः कालो वराहपूर्वकालीनोऽनुमीयते।

अन्तःसाक्ष्यम्-

(१) कश्यपसंहितायां सूर्यादिज्योतिषशास्त्रप्रवर्तकानां सूचिः प्रथमाध्याये समुपलभ्यते, यस्यामष्टादशज्योतिषशास्त्रप्रवर्तकानां समुल्लेखो वर्तते। तद्यथा–

सूर्यः पितामहो व्यासो वसिष्ठोऽत्रिः पराशरः।
कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः।।२।।

---

५ भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः पृ.१८६

६ भारतीयज्योतिषशास्त्र पृ.४७३

SMT. HANSA MEHTA LIBRARY • The M. S. University of Baroda

रोमशः पौलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः।

शौनकोऽष्टादशैवैते ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः।।३।।

कश्यपसंहिताकारः प्रायेण तेषां समकालीनोऽथवानन्तरकालीनः स्यादित्यनुमीयते।

(२) कश्यपसंहितायां विवाहाध्याये शौनकादीनां मतमुद्धृतं वर्तते। एतेनेदं कथयितुं शक्यते यत् संहिताकारः शौनकस्य समकालीनोऽनन्तरकालीनो वा स्यात्। तद्यथा–

वदन्ति शौनकादयः सचौलकर्म मुण्डनम्।।१०९।।

—श्लोकः क्र.१०९, विवाहाध्याये (अध्यायः३३)।

एतैर्बाह्यान्तरप्रमाणैरिदं निश्चयेन वक्तुं शक्यते तद् कश्यपोऽतीवप्रसिद्धो ज्योतिषसंहिताकार आसीत्। तस्योद्धरणानि भट्टोत्पलाद् आरभ्य बालबोधज्योतिषसारसमुच्चयः सदृशैर्नैकैर्ज्योतिषग्रन्थकारैः प्रदत्तानि सन्ति। एतेन कश्यपसंहिताकारस्य समयो भट्टोत्पलपूर्वकालीनः (ख्रिताब्दस्य ९६६) प्रायेण वराहमिहिरस्य (ख्रि.५८७) पूर्वकालीनः स्यात्।

कश्यपस्य वर्णनम्–ब्रह्मर्षिः कश्यपः

कश्यपसंहिताग्रन्थे प्रत्येकाध्यायान्ते - इतिश्रीब्रह्मर्षि- कश्यपसंहितायां ....। इति उक्तम्। स्कन्धत्रयात्मकं शास्त्रमाद्यं सिद्धान्तसंज्ञकम्।

द्वितीयं जातकस्कन्धं तृतीयं संहिताह्वयम्।।४।।

ग्रहाणां मध्यमा भुक्तिः स्फुटभुक्तिरनन्तरम्।

दिक्साधनं ततश्छाया लग्नकालविनिर्णयः।।५।।

चन्द्रारर्कग्रहणं सम्यक् तयोश्चपरिलेखनम्।
समागमो युद्धभेदो ग्रहाणां युतयस्ततः।।६।।
उदयास्तमयज्ञानं चन्द्रशृङ्गनतोन्नतिम्।
पातवैधृतयोर्भेदौ भूगोलं यन्त्रलक्षणम्।।७।।
मानक्रिया मानभेदाश्चाद्यस्कन्धे प्रकीर्तिताः।
राशिभेदः खेटयोर्निर्वियोनिर्जन्मलक्षणम्।।८।।
निषेको जननं पुंसामरिष्टं भङ्गलक्षणम्।
आयुर्दायो दशा भेदा भेदाश्चान्तर्दशासु च।।९।।
अष्टवर्गः कर्मजीवो राजयोगाश्च संज्ञकाः।
चान्द्रयोगा द्विग्रहाद्याः प्रव्रज्यायोगसम्भवाः।।१०।।
राशिशीलं दृष्टिफलं ग्रहभावफलं ततः।
आश्रयाख्याश्च ये योगा योगाः सङ्कीर्णसम्भवाः।।११।।
स्त्रीजातकं नेष्टयोगं निर्वाणं नष्टजातकम्।
द्रेष्काणश्च क्रियायोगा द्वितीयस्कन्धसम्भवाः।।१२।।
आदौ शास्त्रोपनयनं खेटचारोऽब्दलक्षणम्।
तिथिवासरनक्षत्रयोगतिथ्यर्धलक्षणम्।।१३।।
मुहूर्तोपग्रहः सूर्यः सङ्क्रान्तिर्गोचरक्रमः।
चन्द्रताराबलं चैव क्रिया षोडशकर्मणाम्।।१४।।
क्षुरिकाबन्धनं यात्रा प्रवेशो वास्तुलक्षणम्।
नृपाभिषेचनं देवप्रतिष्ठा वस्त्रलक्षणम्।।१५।।

अग्न्याधानं मेघगर्भं निखिलोत्पातलक्षणम्।
तच्छान्तिर्मिश्रिकाध्यायस्तृतीयस्कन्धसम्भवा:।।१६।।
एवं लक्षणसंयुक्तमुक्तं स्कन्धद्वयं ततः।
साम्प्रतं संहितास्कन्धमेवं लक्षणसंयुतम्।।१७।।
वक्ष्येऽहं कश्यपब्रह्मा हितार्थं देहधारिणाम्।
सम्बन्धस्तस्य शास्त्रस्य वेदाङ्गमिति धातृतः।।१८।।
शुभाशुभस्य जगतामभिधेयं निरूपणम्।
ग्रहग्रहणसङ्क्रान्तिर्यज्ञाध्ययनकर्मणाम्।।१९।।
प्रयोजनं ततोद्वाहक्रियाणां कालनिर्णयः।
एतद्विना न सिद्ध्यन्ति श्रौतस्मार्ताखिलक्रियाः।।२०।।

अथ कश्यपसंहिता प्राचीनो ग्रन्थः, किन्तु तद्विषयेऽधिकांशजना न जानन्ति तथा चायं ग्रन्थो बहुप्रचलितो नास्ति।

श्रीब्रह्मर्षिकश्यपविरचितां कश्यपसंहितायां विविधज्योतिषशास्त्रीयविषयोपरि एकोनपञ्चाशत्(४९)अध्यायाः सम्मिलिताः सन्ति। तथा च सर्वेष्वध्यायेषु श्लोका एव सन्ति, न गद्यम्। विविधच्छन्दोबद्धोऽयं ग्रन्थः।

अस्मिन्संहिताग्रन्थे – सिद्धान्तविभागे सूर्यादीनां नवग्रहाणां चारविषये प्रतिपादितम्। पञ्चाङ्गप्रकरणे तिथि–वार–नक्षत्र–योग–करणादीनां व्यवहारे किं महत्त्वम् –इति स्पष्टीकृत्य विस्तृतं विवरणं निर्दिष्टमस्ति। मनुष्याणां जीवने गर्भाधानादारभ्यान्त्येष्टिपर्यन्तं विविधाः संस्कारा वर्तन्ते। अत्र षोडशसंस्काणां महत्त्वं

प्रदर्श्य विस्तृतरूपेण मुहूर्तविचारः प्रतिपादितः। कश्यपसंहितान्तर्गते वास्त्वध्याये गृहनिर्माणं ग्रामादीनां सविस्तरं विवेचनं कृतम्।

कश्यपसंहितान्तर्गते विवाहाध्यायेऽष्टविधविवाहानां सफलमत्यन्तं विशदं सविस्तरं विवेचनं कृतम्। कश्यपसंहितान्तर्गते सर्वलग्नाध्याये प्रत्येककार्याणां सिद्ध्यर्थं द्वादशलग्नवशाद्-ग्रहयोगवशाद् विविधकार्याणां सिद्धिविषये विशिष्टं सविस्तरं विवेचनं कृतम्। तथा चान्ये महत्त्वपूर्णा विषया यथा यात्राध्यायः, श्राद्धाध्यायः, (विवाहे)एकविंशतिदोषनिरूपणाध्यायः, उत्पाताध्यायः, राजाभिषेकाध्यायस्तथा विविधशान्त्यादीनां विवेचनं कृतमस्ति। कश्यपसंहितायाः सम्पूर्णं श्लोकसंख्या १,५५४ वर्तते।

कश्यपसंहितायाः सम्पादितपाठः १-४९ अध्यायाः-

अ.क्र.	विषयः	श्लो.सं.
१	शास्त्रोपनयनाध्यायः	२२
२	सूर्यचाराध्यायः	३६
३	चन्द्रचाराध्यायः	१३
४	भौमचाराध्यायः	१४
५	बुधचाराध्यायः	१४
६	गुरुचाराध्यायः	३१
७	शुक्रचाराध्यायः	१४
८	शनिचाराध्यायः	२
९	राहुचाराध्यायः	१२

१०	केतुचाराध्याय:	१७
११	अब्दलक्षणाध्याय:	९०
१२	तिथ्यध्याय:	३४
१३	वाराध्याय:	१९
१४	नक्षत्राध्याय:	५८
१५	योगाध्याय:	१०
१६	करणाध्याय:	६
१७	मुहूर्ताध्याय:	१३
१८	उपग्रहाध्याय:	२२
१९	सङ्क्रान्त्यध्याय:	२४
२०	गोचराध्याय:	१६
२१	चन्द्रताराबलाध्याय:	९
२२	सर्वलग्नाध्याय:	४५
२३	प्रथमार्त्तवाधानाध्याय:	४३
२४	सीमन्ताध्याय:	११
२५	जातकर्माध्याय:	६
२६	अन्नप्राशनाध्याय:	१२
२७	चौलाध्याय:	१२
२८	उपनयनाध्याय:	४३
२९	समावर्तनाध्याय:	११

३०	प्रश्नलक्षणाध्यायः	१६
३१	कन्याप्रदानाध्यायः	१०
३२	एकविंशतिदोषनिरूपणाध्यायः	९९
३३	विवाहाध्यायः	११४
३४	श्राद्धाध्यायः	३०
३५	छुरिकाबन्धनाध्यायः	१३
३६	यात्राध्यायः	१००
३७	प्रवेशाध्यायः	९
३८	वास्तुलक्षणाध्यायः	९७
३९	वास्तुपूजनाध्यायः	२०
४०	राजाभिषेकाध्यायः	१४
४१	प्रतिष्ठाध्यायः	१४
४२	वस्त्रलक्षणाध्यायः	१२
४३	अग्न्याधानाध्यायः	१५
४४	सद्योवृष्टिलक्षणाध्यायः	१२
४५	काकादिसंयोगोत्पातशान्त्यध्यायः	२४
४६	उत्पातशान्त्यध्यायः	९
४७	शिथिलीदोष–शरीरोपशान्त्यध्यायः	२३
४८	निखिलोत्पातशान्त्यध्यायः	८७
४९	मिश्रकाध्यायः	१७७

सम्पूर्णश्लोकसंख्या- १५५४

काश्यपसंहितायाः पाठसम्पादनार्थमुपयुक्तानां हस्तलिखितानां विवरणम्-

विविधनगरतः सम्प्राप्तानां निम्नलिखितानां पञ्च हस्तलिखितानां समुपयोगः काश्यपसंहितायाः सम्पादने कृतः। तेषां वर्णनं प्रदीयतेऽत्र।

सङ्केतः **विवरणम्**

१) **व.१** :- वडोदरास्थितप्राच्यविद्यामंदिरस्य प्रथमहस्तलिखितस्य क्रमाङ्कः-२३७१

(सी.डी.-चित्रप्रतिकृतिरूपेण प्राप्तम्)

२) **व.२** :- वडोदरास्थितप्राच्यविद्यामंदिरस्य द्वितीयहस्तलिखितस्य क्रमाङ्कः-९१७७

(सी.डी.-चित्रप्रतिकृतिरूपेण प्राप्तम्)

३) **व.३** :- वडोदरास्थितप्राच्यविद्यामंदिरस्य तृतीयहस्तलिखितस्य क्रमाङ्कः-९२३५

(सी.डी.-चित्रप्रतिकृतिरूपेण प्राप्तम्)

४) **पु.** :- पुणेनगरस्थिताया आनन्दाश्रमसंस्थातः प्राप्तहस्तलिखितस्य क्रमाङ्क-२९३७।

(झेरॉक्स-प्रतिलिपि-रूपेण प्राप्तम्)

५) **क.** :- जम्मुनगरस्थितरणवीरसंस्कृतानुसन्धानसंस्थानपुस्तकालयतः प्राप्तहस्तलिखितस्य

क्रमाङ्कः स्टेन-१५६। (झेरॉक्स-प्रतिलिपि-रूपेण प्राप्तम्)

अपूर्णपूर्णहस्तलिखितानां विवरणम्:-

१) **व.१** - क्रमाङ्कः२३७१

पूर्णं हस्तलिखितम्।

२) **व.२** - क्रमाङ्कः-९१७७

पूर्णं हस्तलिखितम्।

३) **व.३** -क्रमाङ्कः-९२३५

पत्रलोपः -पत्रक्र.-४३ (पृष्ठलोपः (अप्राप्तपृष्ठं)अध्यायः ४७, ४८, ४९ पर्यन्तं लोपः।

अपूर्णं हस्तलिखितम्।

४) **पु.**- क्रमाङ्कः-२९३७(पुनानगरात् प्राप्ता हस्तलिखितप्रतिः)।

लोपः अध्यायः-५६ , श्लोकः क्र.-२ड तः ग्रन्थान्त(अ.-४९) पर्यन्तम्।

अपूर्णं हस्तलिखितम्।

५) **क.**- क्रमाङ्कः-स्टेन-१५६। लोपः पत्रक्र.-४०(पत्रसंख्या-२),

अध्यायः-४२ श्लोकः क्र.-८ड तः अध्यायः-४४ श्लोकः क्र.-११अ पर्यन्तम्।

अपूर्णं हस्तलिखितम्।

सर्वेषां विस्तृतं वर्णनम्-

सम्पूर्णं विवरणम्-

व.१-

१) संक्षेपः व.१-वडोदराहस्तलिखितं प्रथमम्।

२) संस्थाया नाम -प्राच्यविद्यामन्दिरम्, महाराजा-सयाजीराव-विश्वविद्यालयः, राजप्रासादसमीपे, राजमार्गः, वडोदरा-३९०००१।

३) क्रमाङ्कः- २३७१।

४) ग्रन्थनाम- कश्यपसंहिता।

५) ग्रन्थकारः- श्रीकश्यपब्रह्मर्षिः।

६) पत्राणि-६३(१२४पृष्ठानि)।

७) लेखनसाधनम्- जीर्णानि प्राचीनानि भारतीयकर्गजपत्राणि।

८) लिपिः- देवनागरी पृष्ठमात्राप्रयोगो नास्ति।

९) एकस्मिन् पृष्ठे लेखनपङ्क्तयः -एकस्मिन् पृष्ठे प्रायेण १०पङ्क्तयो लिखिताः।

१०) एकस्मिन् पङ्क्तौ अक्षराणि- एकस्मिन् पङ्क्तौ प्रायेण ४० अक्षराणि सन्ति।

११) ग्रन्थश्लोकसंख्या -१५५०प्रायेण।

१२) लेखकः-लेखकस्य नामनिर्देशो नास्ति।

१३) लेखनान्तरं शुद्धीकरणम्- दृश्यते।

१४) तस्य समयः- ग्रन्थान्ते लेखनस्य समयनिर्देश इत्थं वर्तते। संवत् १७८५ वैशाख पुरुषोत्तममासे शु.-५ गुरौ। अस्यार्थः ख्रिस्ताब्द-१७२९ अधिकवैशाख(पुरुषोत्तम)मासे शुक्ल-पञ्चम्यां(५) गुरुवासरे लिखितम्। एतेन लेखकस्य हस्तलिखितग्रन्थस्य च समयो निश्चितरूपेण प्राप्यते।

१५) तस्य वैशिष्ट्याणि- अनेकवारं लिखितस्य निस्कासनं लेखकेन कृतं वर्तते। लेखनमपि स्वच्छं-स्पष्टं व्याकरणशुद्धं च प्रायेण नास्ति। रक्तवर्णस्योपयोगः प्रत्येकाध्यायान्ते पुष्पिकायां तथा नवीनाध्यायस्य

प्रारंभविषयस्य निर्देशे कृतो वर्तते। कृष्णवर्णमसेरुपयोगो लिखितस्य निस्कासनार्थं कृतः।

१६) ग्रन्थः पूर्णः/अपूर्णः- ग्रन्थः पूर्णो वर्तते। अस्मिन्सम्पूर्णा संहिता प्राप्यते।

१७) श्लोकानां प्रक्षेपाः-(सर्वाधिकश्लोकानां प्रक्षेपा अस्मिन् हस्तप्रते वर्तन्ते।)

बहूनां श्लोकानां प्रक्षेपा वर्तन्ते।

तद्यथा-(व.१-अध्यायः-२८, श्लो.क्र.-४२ पश्चात्)

हन्ति दोषचयं यद्वत्यापसंघं स्मृतिर्हरेः।
त्रिषष्ठालाभगो भौमः शनिं वा यदि तुङ्गगः।।
सर्वदोषा च यन्ति पापं पञ्चाक्षरी यथा।
स्वाधिमित्रगतौ भौमः शनिर्वा यदि लाभगः।।
निहन्ति दोषचयं सर्वे पिनाकी त्रिपुरं यथा।
लग्नात्रिषष्ठगः सूर्यस्तुङ्गस्थोवा भवेद्यदि।।
नाशयत्यखिलान्दोषान् स्वोदयेतिमिरं यथा।
केन्द्रत्रिकोणगः सौम्यो त्रिराश्यंशगो यदि।।
पापकेन्द्रवतं दोषं हन्ति भात्केसरी यथा।।
इत्यादयः................।

१८) विशिष्टाः पाठभेदाः - सर्वाधिका पाठभेदा हस्तलिखितप्रते विद्यन्ते।

१९) अधिकलेखनम्(मार्जिनमध्ये लेखनम्)- कुत्रचित् कुत्रचित् पृष्ठे दृश्यते।

२०) लोपाः-अध्यायः-११ व.२-(लोपः)श्लोकः क्र.-४ एवं श्लोकः क्र.-५।

२१) त्रुटितं-कीटकदुष्टत्वं वा- प्राचीनत्वेन कुत्रचित् ग्रन्थो भग्नः-त्रुटितो वर्तते।

२२) प्रारम्भः- श्रीगणेशाय नमः।। श्रीसरस्वत्यै नमः।।

अन्तिमपुष्पिका -।। आदितः श्लोकः।। इति श्रीमन् कश्यपब्रह्मर्षिविरचितायां महासंहितायां मिश्रकाध्यायः समाप्तः।।

२३) अन्तिमपुष्पिका-अनन्तरलेखनम्- शुभमस्तु संवत् १७८५ वैशाख पुरुषोत्तम मासे शु.-५ गुरौ।

२४) हस्तप्रतस्य मापनात्प्राप्तं मानम्- पत्रदैर्घ्यं-२८से.मी., पत्रविस्तारः- ११.५से.मी.

२५) चतुर्भागेषु रिक्तस्थानम्(मार्जिन)- पत्रवामभागः-२.१से.मी., पत्रदक्षिणभागः-२.१से.मी., पत्र-उपरिभागः-१.५से.मी., पत्र-अधस्तनभागः-२.१से.मी.

व.२-

१) संक्षेपः व.२-वडोदराहस्तलिखितं द्वितीयम्।

२) संस्थाया नाम -प्राच्यविद्यामन्दिरम्, महाराजा-सयाजीराव-विश्वविद्यालयः, राजप्रासादसमीपे, राजमार्गः, वडोदरा-३९०००१।

३) क्रमाङ्कः- ९१७७

४) ग्रन्थनाम- कश्यपसंहिता।

५) ग्रन्थकारः- श्रीकश्यपब्रह्मर्षिः।

६) पत्राणि-६३(१२४पृष्ठानि)

७) लेखनसाधनम्- जीर्णानि प्राचीनानि भारतीयकर्गजपत्राणि।

८) लिपिः- देवनागरी पृष्ठमात्राप्रयोगो नास्ति।

९) एकस्मिन् पृष्ठे लेखनपङ्क्तयः -एकस्मिन् पृष्ठे प्रायेण ११पङ्क्तयो लिखिताः।

१०) एकस्मिन् पङ्क्तौ अक्षराणि- एकस्मिन् पङ्क्तौ प्रायेण ३७ अक्षराणि सन्ति।

११) ग्रन्थश्लोकसंख्या -१५७७प्रायेण।

१२) लेखकः-लेखकस्य नामनिर्देशो नास्ति।

१३) लेखनान्तरं शुद्धीकरणम्- दृश्यते।

१४) तस्य समयः- ग्रन्थान्ते लेखकस्य समयनिर्देश इत्थं वर्तते। (संवत्) १५०१। अस्यार्थः ख्रिस्ताब्दे १४४५ लिखितम्। एतेन लेखकस्य हस्तलिखितग्रन्थस्य च समयो लभ्यते। अयं ग्रन्थ उपलब्धहस्तलिखितग्रन्थेषु प्राचीनतमो दृश्यते।

१५) तस्य वैशिष्ट्याणि :- अनेकवारं लिखितस्य निस्कासनं लेखकेन कृतं वर्तते। लेखनमपि स्वच्छं-स्पष्टं व्याकरणशुद्धं च प्रायेण नास्ति। रक्तवर्णादि- उपयोगः। प्रत्येकाध्यायान्ते पुष्पिकायां तथा नवीनाध्यायप्रारंभे विषयनिर्देशो कृतो न वर्तते। पीतवर्ण(हरताल) एवं कुत्रचित् कृष्णवर्णमसेरुपयोगो लिखितस्य निस्कासनार्थं कृतः।

१६) ग्रन्थः पूर्णः/अपूर्णः- ग्रन्थः पूर्णो वर्तते। अस्मिन्सम्पूर्णा संहिता प्राप्यते।

१७) श्लोकानां प्रक्षेपाः- बहूनां श्लोकानां प्रक्षेपा वर्तन्ते।

तद्ययथा- व.२-

(१) अ.२८, श्लो.क्र.-४२क पश्चात्-

यत्रैकादशगः सूर्यः चन्द्रो वा यदि लग्नगः।

(२) व.२- अध्यायः-२८, श्लो.क्र.-४२ पश्चात्-

हन्ति दोषचयं यद्वत्यापसंघं स्मृतिर्हरेः।

त्रिषष्ठालाभगो भौमः शनिं वा यदि तुङ्गगः।।

सर्वदोषा च यन्ति पापं पञ्चाक्षरी यथा।

स्वाधिमित्रगतौ भौमः शनिर्वा यदि लाभगः।।

निहन्ति दोषचयं सर्वे पिनाकी त्रिपुरं यथा।

लग्नात्रिषष्ठगः सूर्यस्तुङ्गस्थो वा भवेद्यदि।।

नाशयत्यखिलान्दोषान् स्वोदयेतिमिरं यथा।

केन्द्रत्रिकोणगः सौम्यो त्रिराश्यंशगो यदि।।

पापकेन्द्रवतं दोषं हन्ति भात्केसरी यथा।।

इत्यादयः................।

१८) विशिष्टाः पाठभेदाः- (१) अध्यायः-४८, श्लोकः क्र.-३ब पश्चात्-
पञ्चाहान्त्रिऋतावर्थलाभः पश्चान्महानुजः।।

(२) अध्यायः-५२, श्लोकः क्र.-८ब पश्चात्-

नृपान्तवृव्याधिभयं भवेदानुकूल्याय तत्सुतम्।

(३) अध्यायः-५८, श्लोकः क्र.-१अ,ब-

भूभारखिन्ननागेन्द्रशेषनिःश्वाससम्भवः।

(४) अध्यायः-५९, श्लोकः क्र.-१२१ -

तेषामास्तिक ऋषिस्त्रिष्टुप्सर्पाश्च देवताः।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो पयोधाराश्च कारयेत्।।१२१।।

१९) अधिकलेखनम्(मार्जिनमध्ये लेखनम्):- द्वि-त्रिपृष्ठषु पाठाद् बर्हिर्लिखितम्।

२०) लोपा:- समाक्षरलोपा अधिका सन्ति। एवं केवललोपा: कुत्रचित् कुत्रचिद् दृश्यन्ते।

२१) त्रुटितं-कीटकदुष्टत्वं वा :- प्राचीनत्वेन कुत्रचिद् ग्रन्थो भग्न:-त्रुटितो वर्तते।

२२) प्रारम्भ:-श्रीगणेशाय नम:।

२३) अन्तिमपुष्पिका -।। आदित: श्लोक:।। इति श्रीमन् कश्यपब्रह्मर्षिविरचितायां महासंहितायां मिश्रकाध्याय:।।

२४) अन्तिमपुष्पिका-अनन्तरलेखनम् :-समाप्त:।।१५०१।।

२५) हस्तप्रतस्य मापनात्प्राप्तं मानम्- पत्रदैर्घ्यं-३१.२से.मी., पत्रविस्तार:-१२.५से.मी.

२६) चतुर्भागेषु रिक्तस्थानम्(मार्जिन)- पत्रवामभाग:-३.० से.मी., पत्रदक्षिणभाग:-३.०से.मी., पत्र-उपरिभाग:-१.५से.मी., पत्र-अधस्तनभाग:-१.८से.मी.

व.३-

१) संक्षेप: व.३-वडोदराहस्तलिखितं तृतीयम्।

२) संस्थाया नाम -प्राच्यविद्यामन्दिरम्, महाराजा-सयाजीराव-विश्वविद्यालय:, राजप्रासादसमीपे, राजमार्ग:, वडोदरा-३९०००१।

३) क्रमाङ्क:- ९२३५

४) ग्रन्थनाम- कश्यपसंहिता।

५) ग्रन्थकार:- श्रीकश्यपब्रह्मर्षि:।

६) पत्राणि-५२(१०४पृष्ठानि)।

७) लेखनसाधनम्- जीर्णानि प्राचीनानि भारतीयकर्गजपत्राणि।

८) लिपि:- देवनागरी पृष्ठमात्राप्रयोगो नास्ति।

९) एकस्मिन् पृष्ठे लेखनपङ्क्तय:. -एकस्मिन् पृष्ठे प्रायेण १२पङ्क्तयो लिखिता:।

१०) एकस्मिन् पङ्क्तौ अक्षराणि- एकस्मिन् पङ्क्तौ प्रायेण ४० अक्षराणि सन्ति।

११) ग्रन्थश्कोकसंख्या -१५६०प्रायेण।

१२) लेखक:-लेखकस्य नामादिनिर्देशकविषयकमावश्यकमन्त्यपत्रमप्राप्तम्। तेन कारणादस्योल्लेखो न प्राप्त:।

१३) लेखनान्तरं शुद्धीकरणम्- न दृश्यते।

१४) तस्य समय:- लेखकस्य नामादिनिर्देशकविषयकमावश्यकमन्त्यपत्रमप्राप्तम्। तेन कारणाद् अस्योल्लेखो न प्राप्त:। एतेन लेखकस्य हस्तलिखितग्रन्थस्य च समयो निश्चितरूपेण न लभ्यते। अयं ग्रन्थो प्राचीनो दृश्यते।

१५) तस्य वैशिष्ट्याणि- अनेकवारं लिखितस्य निस्कासनं लेखकेन कृतं वर्तते। लेखनमपि स्वच्छं-स्पष्टं व्याकरणशुद्धं च प्रायेण नास्ति। रक्तवर्णादि-उपयोग: प्रत्येकाध्यायान्ते पुष्पिकायां तथा नवीनाध्यायप्रारंभविषयनिर्देशस्य कृते न वर्तते। तथानेकस्थानेषु कृष्णवर्णमसेरुपयोगो लिखितस्य निस्कासनार्थं कृत:।

१६) ग्रन्थः पूर्णः/अपूर्णः- ग्रन्थोऽपूर्णो वर्तते। अस्मिन् अपूर्णा संहिता प्राप्यते।

१७) श्लोकानां प्रक्षेपाः- अत्यन्ताल्पः श्लोकप्रक्षेपो वर्तते।

तद्यथा- व.२-अध्याय-३२, श्लोकः क्र.-११ब पश्चात्-

पराशरः- ज्येष्ठकन्यका यत्र ज्येष्ठपुत्रो वरो यदि।

व्यत्ययो वा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासे शुभप्रदः।।

१८) विशिष्टाः पाठभेदाः-

१) अध्यायः-३८, श्लोकः क्र.-७१ पश्चात्-

उदक्सर्वविशाला सा सुखायुष्यसुतप्रदा।

सूर्ययाम्य द्विशाला सा कर्तृमृत्युप्रदा तथा।।७१।।

२) अध्यायः-४४, श्लोकः क्र.-८ पश्चात्-

कन्योदये विभिन्ने तु सर्वदा वृष्टिरुत्तमा।।

१९) अधिकलेखनम्(मार्जिनमध्ये लेखनम्):- द्वि-त्रिपृष्ठेषु पाठाद् बहिर्लिखितम्।

२०) लोपाः- समाक्षरलोपा अधिकाः सन्ति। एवं केवललोपः कुत्रचित् कुत्रचिद् दृश्यते।

२१) त्रुटितं-कीटकदुष्टत्वं वा :- प्राचीनत्वेन कुत्रचिद् ग्रन्थो भग्नः-त्रुटितो वर्तते।

२२) प्रारम्भः- श्रीगणेशाय नमः।। श्रीरस्तु।। अविघ्नमस्तु।।

२३) अन्तिमपुष्पिका - अन्त्यपत्राणि न सन्ति, अस्योल्लेखो न प्राप्तः।

२४) अन्तिमपुष्पिका-अनन्तरलेखनम् :- अस्योल्लेखो न प्राप्तः।

२५) हस्तप्रतस्य मापनात्प्राप्तं मानम्:-पत्रदैर्घ्यं-२८से.मी., पत्रविस्तार:-
११.५से.मी.

२६) चतुर्भागेषु रिक्तस्थानम्(मार्जिन)-पत्रवामभाग:-२.५से.मी., पत्रदक्षिणभाग:-
२.५से.मी., पत्र-उपरिभाग:-१.५से.मी., पत्र-अधस्तनभाग:-१.५से.मी.

पु. -

१) संक्षेप: - पु.-पुनाहस्तलिखितं प्रथमम्।

२) संस्थाया नाम – आनन्दाश्रमसंस्था, बुधवार पेठ, पुना, महाराष्ट्र, भारतम्।

३) क्रमाङ्क:-आनन्दाश्रम:-२९३७।

४) ग्रन्थनाम- कश्यपसंहिता।

५) ग्रन्थकार:- श्रीकश्यपब्रह्मर्षि:।

६) पत्राणि-३९(७८पृष्ठानि)।

७) लेखनसाधनम्- जीर्णानि प्राचीनानि भारतीयकर्गजपत्राणि।

८) लिपि:- देवनागरी, पृष्ठमात्राप्रयोगो नास्ति।

९) एकस्मिन् पृष्ठे लेखनपङ्क्तय: -एकस्मिन् पृष्ठे प्रायेण १२पङ्क्तयो
लिखिता:।

१०) एकस्मिन् पङ्क्तौ अक्षराणि- एकस्मिन् पङ्क्तौ प्रायेण ४८ अक्षराणि
सन्ति।

११) ग्रन्थश्लोकसंख्या -१४०४प्रायेण।

१२) लेखक:-लेखकस्य नामनिर्देशो नास्ति।

१३) लेखनान्तरं शुद्धीकरणं- न दृश्यते।

१४) तस्य समय:- ग्रन्थान्ते लेखकस्य समयनिर्देशो न वर्तते।

१५) तस्य वैशिष्ट्याणि- अनेकवारं लिखितस्य निस्कासनं लेखकेन कृतं वर्तते। लेखनमपि स्वच्छं-स्पष्टं व्याकरणशुद्धं च प्रायेण नास्ति। रक्तवर्णस्योपयोग: प्रत्येकाध्यायान्ते पुष्पिकायां तथा नवीनाध्यायप्रारंभ-विषयनिर्देशे कृतो नास्ति। कृष्णवर्णमसेरुपयोगो लिखितस्य निस्कासनार्थं कृत:।

१६) ग्रन्थ: पूर्ण:/अपूर्ण:- ग्रन्थोऽपूर्णो वर्तते। अस्मिन् अपूर्णा संहिता प्राप्यते।

१७) श्लोकानां प्रक्षेपा:- १) अध्याय:७ श्लोक: क्र.-२ब पश्चात्-
किंस्तुघ्नभाविषाग्निशस्त्रसङ्ग्रामदारुणम्।

१८) विशिष्टा: पाठभेदा: - पाठभेदा हस्तलिखितप्रते विद्यन्ते।

१) अध्याय:१९ श्लोक: क्र.-२३

बली सङ्क्रमाणास्तद्दशात्खेटबलाधिक:।

२) अध्याय:२२ श्लोक: क्र.-३

मङ्गलं स्थिरतोयं च वेश्मकर्म विभूषणम्।
कृषिवाणिज्यपश्वादि वृषलग्ने प्रसिध्यति।।

३) अध्याय:३३ श्लोक: क्र.-९९क,ड

पुनात्युभयत:पुर्षान् सप्तसप्तात्र संभव:।

४) अध्याय:३६ श्लोक: क्र.-६०ब पश्चात्-

जयदा सा प्रदा या सा यातॄणां न पराजय:।

५) अध्याय:३६ श्लोक: क्र.-७६ पश्चात्-

वारुणं कालिकानाथं मणिभूपातधरं यत:।

वर्णमकरवाहनं वायुकृष्णमृगासीनं मञ्जनापतिमव्ययम्।।

१९) अधिकलेखनम्(मार्जिनमध्ये लेखनम्):-

कुत्रचित् कुत्रचित् पृष्ठे द्वि-त्रिशब्दानि लिखितानि दृश्यन्ते।

२०) लोपा:-हस्तलिखितप्रते नैकवारं त्रुटितेन लोपो विशेषरूपेण दरीदृश्यते। सामान्यलोपोऽपि दृश्यते। अध्याय:-११ व.२-(लोप:)श्लोक: क्र.-४ एवं श्लोक: क्र.-५।

२१) त्रुटितं-कीटकदुष्टत्वं वा- ग्रन्थो भग्न:-त्रुटितो न वर्तते।

२२) प्रारम्भ:- श्रीगणेशाय नम:।। श्रीसरस्वत्यै नम:।। अविघ्नमस्तु।।

२३) अन्तिमपुष्पिका- अयं हस्तलिखितग्रन्थोऽपूर्ण: वर्तते। अन्तिमपुष्पिका नैव प्राप्यते।

२४) अन्तिमपुष्पिका-अनन्तरलेखनम् - ।। पत्रें ३९।।

क.-

१) संक्षेप: क.-(कश्मीरहस्तलिखितं) कश्मीरराज्यस्य जम्मुनगरत:।

२) संस्थाया नाम -धर्मार्थट्रस्ट, रणवीरसंस्कृतानुसन्धानसंस्थानपुस्तकालय:, शालिमार रोड, जम्मुतवी, जम्मु-कश्मीर, भारतम्।

३) क्रमाङ्क:-स्टेन क्र.-१५६।

४) ग्रन्थनाम- कश्यपसंहिता।

५) ग्रन्थकार:- श्रीकश्यपब्रह्मर्षि:।

६) पत्राणि–५०(९९पृष्ठानि)(+ अप्राप्यं/लुप्तं पृष्ठसं.–२)

७) लेखनसाधनम्– जीर्णानि प्राचीनानि भारतीयकर्गजपत्राणि।

८) लिपि:– देवनागरी, पृष्ठमात्राप्रयोगो नास्ति।

९) एकस्मिन् पृष्ठे लेखनपङ्क्तय: –एकस्मिन् पृष्ठे प्रायेण १४पङ्क्तयो लिखिता:।

१०) एकस्मिन् पङ्क्तौ अक्षराणि– एकस्मिन् पङ्क्तौ प्रायेण ३५ अक्षराणि सन्ति।

११) ग्रन्थश्लोकसंख्या –१५१६प्रायेण।

१२) लेखक:–लेखकस्य नामनिर्देशो नास्ति।

१३) लेखनान्तरं शुद्धीकरणम्– लेखनान्तरं शुद्धीकरणं वर्तते।

१४) तस्य समय:– ग्रन्थान्ते लेखकस्य समयनिर्देश: सुस्पष्टं न वर्तते। प्रवीरे(वीरसंवत्=जैनधर्मसंवत्)३०। अस्यार्थ:(२५०६वर्षप्राचीनतम:) ख्रिस्ताब्दं पूर्वे ४९६ वर्षे लिखितम्। सङ्केतरूपेण लेखकस्य हस्तलिखितग्रन्थस्य च समयोऽस्पष्टरूपेण लभ्यते। अयं ग्रन्थ उपलब्धहस्तलिखितग्रन्थेषु प्राचीनो दरीदृश्यते।

१५) तस्य वैशिष्ट्याणि :– अनेकवारं लिखितस्य निस्कासनं लेखकेन कृतं वर्तते। लेखनमपि स्वच्छं–स्पष्टं व्याकरणशुद्धं च प्रायेण नास्ति। रक्तवर्णादि –उपयोग: प्रत्येकाध्यायान्ते पुष्पिकायां तथा नवीनाध्यायप्रारंभविषयनिर्देशस्य कृते न वर्तते। पीतवर्णस्य(हरताल) एवं कुत्रचित् कृष्णवर्णस्य मसेरुपयोगो लिखितस्य निस्कासनार्थं कृत:।

कुत्रचित् कुत्रचिद् रिक्तस्थानं लोपो दरिदृश्यते। कुत्रचित् पाठाद् बहिर्विस्मृतश्लोकानां पुनर्लेखनमपि दरीदृश्यते।

१६) ग्रन्थः पूर्णः/अपूर्णः- ग्रन्थः पूर्णो वर्तते। अस्मिन्सम्पूर्णा संहिता प्राप्यते। किन्तु २पृष्ठस्य (पत्र सं.क्र.-४०) अप्राप्ति/लोपकारणवशाद् हस्तलिखितं सम्पूर्णतया न प्राप्यते।

१७) श्लोकानां प्रक्षेपाः- कस्यापि श्लोकस्य प्रक्षेपो न वर्तते।

१८) विशिष्टाः पाठभेदाः-

(१) अध्यायः-२४, श्लो.क्र.-६अ,ब-सुतांशे स्वौजराशौ च शुभग्रहयुते क्षिते।

(२) अध्यायः-३३, श्लो.क्र.-४१क,ड-मन्दो भूतनयो निःस्वं शुभाः पुत्रधनान्विताम्।।

(३) अध्यायः-३३, श्लो.क्र.-४८क,ड-कुरुते विधवां क्रूरा सौख्यमायुर्धनान्विताम्।।

१९) अधिकलेखनम्(मार्जिनमध्ये लेखनम्):- कस्मिंश्चित् पृष्ठे पाठाद् बहिर्लिखितम्।

२०) लोपाः- लोपः, त्रुटितं-लोपः कुत्रचित् कुत्रचित् दृश्यते। तद्यथा-

(१) अ.-११, श्लोकः क्र.-२२ब (संयुता) तः श्लोकः क्र.-२३ड पर्यन्तम्।

(२) अ.-११, श्लोकः क्र.-५३।

(३) अ.-१२, श्लोक: क्र.-१२अ,ब।

२१) त्रुटितं-कीटकदुष्टत्वं वा :- प्राचीनत्वेन कुत्रचिद् ग्रन्थो भग्न:-त्रुटितो वर्तते।

२२) प्रारम्भ:-ॐ श्रीगणेशाय नम:।।

२३) अन्तिमपुष्पिका -इति कश्यपब्रह्मर्षिविरचितायां महासंहितायां मिश्रिकाध्याय समाप्त:।।

२४) अन्तिमपुष्पिका-अन्तरलेखनम् :- श्रीराम: शुभम् प्रवीरे ३०।

पाठनिर्धारणस्य नियमा:-

१) प्रायेण प्राचीनतमस्य पाठस्य ग्रहणं कृतम्।

२) प्रायेण व्याकरणशास्त्रानुकूलस्य छन्द:शास्त्रसंमतस्य पाठस्य ग्रहणं कृतम्।

३) प्रायेण सर्वसंमतस्य-नैकेषु हस्तलिखितेषु विभिन्नप्रदेशेषु विशेषतो बहुमान्यस्य ज्योतिषश्शास्त्राभिमतस्य पाठस्य स्वीकार: कृत:।

४) सरलस्य सुगमस्यापेक्षया कठिनस्य दुर्बोधस्य पाठस्य स्वीकरणं कृतम्।

५) लेखकस्य सामान्यानामज्ञानतोऽकामतो समुद्भूतानां प्रमादानां दूरीकरणं कृतम्।

६) वैदिकमन्त्राणां मूलसंशोधनपूर्वकं सम्पादनं कृतम्।

पञ्चहस्तलिखितानां मूलाधारेण कश्यपसंहिताया: समग्रस्य पाठस्य सम्पादनं कृतम्।

तत्र हस्तलिखितानां पाठभेद -पाठपरिवर्तन -पाठपरिवर्धन -पाठलोप -इत्यादिनामाधारेण वंशवृक्षो निम्नप्रकारेण प्रदर्शयितुं शक्यते-

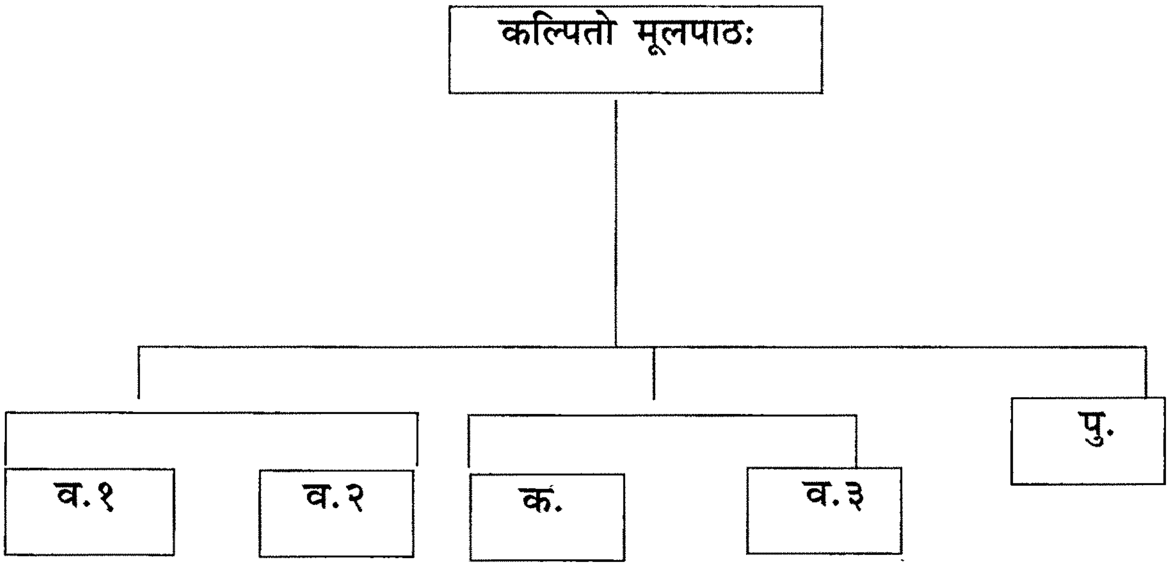
कल्पितो मूलपाठः
व.१
व.२
क.
व.३
पु.